

A nyugatos Elek Artúr kiadatlan levelezéséről

„Hagyja már abba azt az istentelen szokását, hogy összetépi, tűzre hajítja a kéziratát, aminek megítéléséhez tulajdonképpen nem is ért.”¹

Elek Artúr² kiadatlan levelezése - amelynek zöme a Petőfi Irodalmi Múzeum és a Magyar Nemzeti Galéria adattárában található - több érdekes irodalomtörténeti adalékkal szolgál. Mivel Elek a Nyugat tudósítójaként hosszú hónapokat töltött külföldön, legtöbbször Olaszországban, gyakran küldött levelezőlapot barátainak, Babitsnak, Móriczknak, Osvátnak, de gyakori levélváltásban volt Fülep Lajossal és Gellért Oszkárral is. Leveleit vízjeles – leggyakrabban szállodai vagy kávéházi címerekkel ellátott – finom papírokra írta.

Összességében állítható, hogy Elek Artúr nem folytatott komoly elméleti dialógust leveleiben, az írások olvasása mégsem érdektelen cselekedet. Az irodalmi múzeumban fellelhető levelek közül elsősorban a Móricz Zsigmondnak, Fenyő Miksának és Gellért Oszkárnak küldött írásokból válogattam, a Magyar Nemzeti Galéria kéziratárában őrzött levelekről – amelyekről Vajda Miklós *A platánsor* című gyűjteményes kötet előszavában is említést tett³ - a szerző Réti Istvánnak, a kiváló nagybányai festő-írónak címzett leveleiből idézek néhányat. Ezek közül talán a legkülönlegesebb darab a szerző búcsúlevele, amelyet 1944. április 24-én délután vetett papírra nem sokkal az után, hogy megkapta behívóját a Röck Szilárd utcai gyűjtőfogházba, és néhány órával azelőtt, hogy - a szomorú novelláinak szerencsétlen sorsú hőseihez hasonlóan - önkezével véget vetett életének. A levelek szövege

¹ Elek Artúr levele Móricz Zsigmondnak (M 100/399/11). A levél a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában olvasható.

² Elek Artúr (1876-1944) a Nyugat folyóiratnál eltöltött több mint három évtized alatt nagy irodalmi befolyással bírt, de azt megelőzően is fontos szerepet töltött be különböző szerkesztőségek életében. Birnbaum D. Marianna *Elek Artúr pályája* című monográfiájában – amely az Akadémia Kiadó gondozásában jelent meg 1969-ben - megemlíti, hogy szerzőnk dolgozott az 1896-ban alapított Magyar Újságnál, majd az 1902-ben alapított Osvát Ernő által szerkesztett Magyar Géniusznál, a Figyelő és a Szerda című folyóiratoknál, és első novelláit Az Újságban publikálta. E folyóirat szerkesztőségében ismerkedett meg Móriczsal is. Elek Artúr levelezése eddig kiadatlan, mégis hozzáférhető volt néhány jelentős kortársal váltott írása bizonyos kötetekben, különös tekintettel Móricz, Babits, Gellért és Fenyő Miksa levelezésköteteire. Elek 1913-ban adta ki novelláit *Álarcosmenet* címmel. Ebben a könyvben tizenhat novellát publikált, ezek a következők: *A toronyszoba*, *A platánsor*, *Az egyfőtájú ember*, *Appassionata*, *A hóbaíró ember*, *A Vénusz-csillag*, *Farsang*, *Ilaria*, *Jakab*, *a fiatalista*, *Az utolsó*, *A nászhajó*, *A táltos*, *A behúnytsemű ember*, *Lala néném*, *Sámi Ella*, *Az árnyék*. Az írások között van néhány olyan is, amit előzőleg megjelentetett a *Nyugat*. Ezek száma azonban meglehetősen csekély, összesen hat novelláról van szó: *A toronyszoba* (1908/12–13), *A nászhajó* (1909/1), *Ilaria* (1910/13), *Farsang* (1911/23), *Sámi Ella* (1912/9), *Lala néném* (1913/3). Az 1913 után, azaz az *Álarcosmenet* című kötetének megjelenését követően a következő írásai jelentek meg a folyóiratban: *Nevelőapám* (1917/14), *Éjjél* (1919/9–10), *Ózike* (1921/15), *A láthatatlan* (1926/12), *A gondola* (1927/1), *Az ablakfülke* (1928/10), *Az égszínkéek csillag* (1941/2). A kötet 1913-as kiadását megelőzően és azt követően teljességgel kimaradtak a *Nyugatról* a következő írások: *A platánsor*, *Az egyfőtájú ember*, *Appassionata*, *A hóbaíró ember*, *A Vénusz-csillag*, *Jakab a fiatalista*, *Az utolsó*, *A táltos*, *A behúnytsemű ember* és *Az árnyék* című szövegek.

³ „A Magyar Nemzeti Galéria adattára száznál több levelét és képeslapját őrzi egy dossziében. Ezeket mind egyik legjobb barátjának, Réti Istvánnak, a kiváló nagybányai festő-írónak küldte. Megható, férfiasan szemérmes és tartózkodó, mégis mély barátság volt a kettejüké. Egy életen át magázták egymást, bizonyára azért, hogy minden ellágyulást, minden férfiatlan gesztust eleve elkerüljenek.” (VAJDA Miklós, *Előszó* = ELEK Artúr, *A platánsor*... , 9.)

után zárójelben megadott számok, ritkább esetben dátumok és megjegyzések a PIM és a MNG kéziratárának adatolását jelentik, a levélszövegeket, amelyeket a kéziratokból másoltam kurzívval szedtem.

A Móricz-levelezés tanulságai

Elek szépírói megítélésében nagy szerepet játszott Móricz Zsigmond, természetesen a kapcsolatokra ez fordítva is igaz, hiszen Móricz novelláinak és regényeinek értő kritikusa volt maga Elek Artúr is. Az irodalomtörténet-írás tanúsítja, - ahogyan a *New York* kávéházban lezajlott történetet Móricz a Nyugatban is publikálta – hogy megismerkedését Osváttal kizárólag Eleknek köszönheti, aki a szerkesztő figyelmébe ajánlotta Móricz *Hét krajcár* című novelláját. Ambivalens, kételyekkel terhelt barátságukról Birnbaum is beszámol monográfiájában, amelyben megemlíti, hogy a két család szoros kapcsolatot tartott fenn. Móricz egyik lányának, Gyöngyinek Elek nővére, Janka volt a keresztanyja. Ezt a tényt osztja meg olvasóival Rádics Károly is, aki a *Móricz Zsigmond élete leveleinek tükrében* című kötetének előszavában így vall a két író barátságáról. Móricznak igazán „kevés jó embere volt”, írta a húszas évek közepén Somlay Artúr színésznek. „A kevesek közé tartozott Elek Artúr, akivel *Az Újság* című lap szerkesztőségében együtt dolgozott. Elek pár évvel idősebb volt Móricznál, aki elsősorban azt becsülte benne, hogy az itáliai művészetekért rajongott. Talán irigyelte egy kicsit a nyelvtudását, kritikai érzékét. Elfogadta, sőt igényelte is azért, mert mindketten érezték: soha nem lesznek vetélytársak. Talán csak ez a barátság tartott három évtizedig. A közös színházlátogatások is csak erősítették barátságukat. (...) Elek Artúr, aki a Nyugat első számától jelen volt, ő adta Osvátnak a *Hét krajcárt*, Csak néhány éve kerületek elő Elek Artúr hagyatékából Móricz levelei. Elek Artúr testvére, Janka volt Blaha Lujza mellett Móricz Gyöngyi keresztanyja. Móricz életének legkritikusabb hónapjaiban, amikor elhatározta, hogy elvállik Jankától, Elek Artúrra osztotta meg titkait, rábízta legfontosabb iratait, de nem tudni, mit tartalmazott ez a csomag.”⁴ A rejtélyes hagyatékot e levél kíséretében bízta Móricz Elekre: „Sajnos, iszonyúan nyugtalan és kínlódó vagyok, nem is érzem, hogy tudok írni (...) Légy szíves, őrizd meg nekem ezt a borítékot. Súlyos a helyzet. Debrecenben vagyok, leveledet főposta post. Rest. Ha lesz írnivalód. Nem akarlak belevonni, majd csak elintéződik valahogy. Pénteken este utazom el. 1924. dec. 15.” A csomagot követően december 23-án újra levelet küldött Eleknek, amelyben arra kéri, látogassa meg

⁴ *Móricz Zsigmond élete leveleinek tükrében*, s.a.r. RÁDICS Károly, Bp., Orpheusz Könyvek, 1997, 9, 95.

Jankát, aki „szegény szokjon egy kicsit az önállósághoz és özvegységhez.” A hálátlan feladatról, és erről a karácsonyról, amely a Móricz család számára rettenetes élmény volt rendkívül alaposan számol be Móricz Virág apjáról szóló könyvében⁵, mint ismeretes a viszály váláshoz, majd Janka asszony öngyilkosságához vezetett.

A két író *Az Újság* szerkesztőségében ismerkedett meg egymással, és Móricz a *Naplójában* be is számol azokról a szerkesztőségi beszélgetésekről, amelyek odáig vezettek, hogy Osvát elé kerüljön a kézírata.⁶ Esztétikai kérdésekről Móricz állatmeséiről írt Elek-kritika kapcsán váltanak levelet, de később 1933 szeptemberében a *Kamaszok* írásánál is Elek az első olvasó. „Nagyon szeretnék már veled találkozni, de elébb be akarom fejezni a *Kamaszokat*, s odaadom, hogy olvasd el. Nagyon félek tőle. Most naponta tíz órát dolgozom. Ma is reggel fél öttől.”⁷ Rádics kötetében több Eleknek címzett levelet is közzé tesz, amelyek mind arról tanúskodnak, hogy Móricz még az újságoknak küldött tárcáit is figyelmesen elolvastatta Elekkel, és rendszeresen sürgette a mielőbbi válaszáért, de ezekben a korai években családi ügyekről is váltanak szót, gyermekek születéséről, keresztelőről, később főleg 1924 után házastársi viszályokról, pénzügyi nehézségekről.

Móricz gyakran szabadkozik amiatt, hogy *nem elég jó* írás jelent meg tőle és tart barátja ítéletétől,⁸ máskor a Nyugatban 1909-ben megjelent írást követően Móricz rákérdez Eleknél arra, vajon miért említi barátja, hogy nem fontos a *mese*. Levelében azt írja: „... lassan rájöttem, hogy ha fontos sok minden elébbvaló (sic!) nála. Az elmélkedéseimben mindig magára gondoltam – mert hiszen tudja, hogy sok befolyása volt a fejlődésemre a maga megjegyzéseinek. ...”⁹ Elek Artúr a mikszáthi anekdotizmustól félthette barátját, hiszen saját szövegei is arról tanúskodnak, hogy a történetészéknél fontosabb a narráció, a mesénél fontosabbak a szövegközi utalások, vagy a hiátusok alkalmazása.

A Móricznak írt levelek, inkább baráti hangúak, mintsem hogy az alkotás folyamatáról számoljanak be az utókornak, nyilván nem is ezzel a szándékkal íródtak, inkább szigorúan magántermészetű titkok tárulnak az olvasók elé. Megtudhatjuk például, mikor és hogyan veszekedett Móriczné férjével, hosszas ájulásai és féltékenységi kirohanásai ellenére

⁵ MÓRICZ Virág, *Apám regénye*, Bp., Szépirodalmi, 1963. különösen: 294-299.

⁶ „Azt mondja húsvét után egy szenvedő társam az Újság redakciójában az egyetlen újságíró, ez is lelke velejében igaz író, akivel szívűreggésekkel kötöttem egybe, adjak egy elbeszélést, Osvát Ernő érdeklődik irántam, mert olvasott valami közömbös dolgot tőlem. Ahogy ezt mondta: ez volt az első sikerem az életben.” (Birbaum idézi az 1908-as *Naplóból*) Majd ugyanitt megjegyzi: „Harmadik éves vén ember és hónapokig nem bírok írást cselekedni, amit odaadjak a drága Elek Artúrnak, hogy vigye el az ismeretlen Osvát Ernőnek” Birbaum hozzáfűzi, hogy a Nyugat 1924-es Móricz-számában az író (már) nem említi Eleket.

⁷ *Móricz Zsigmond élete levelei...*, 171.

⁸ *Móricz Zsigmond élete levelei...*, 41. „Köszönöm szíves kíméletét, hogy nem bélyegzett meg a Világban megjelent tárcáimért, a mostani sem lesz jobb...” (1910. április 21.)

⁹ *Móricz Zsigmond levelei*, Bp., Akadémiai, 1963., 1, 95-96.

miért nem akart a válásról hallani sem. Elek gyakran vigasztalja az ő – a levelekben megszólításként gyakran előforduló - *ZsigaBigájának* (Passau, M 100/399/10).

Elek szerint, az ilyen hányattatott időket alkotásra kell használni, ahogyan novelláiban is jellemzően használt olyan művész-figurákat, akik sanyarú sorsukból támadt ihletett pillanatokban írtak, úgy Móriczot is arra ösztönzi, írja ki magából a fájdalmat. „*Te csak dolgozzál.* – írja Elek. *El sem tudod képzelni, mekkora szerencse ez a mai állapotodban. Mikor a felhasított oldalú fa ontja a nemes gyantát!*” (Bp., M 100/399/12)

Móricznak ezt a levelet a Fővámtér 2-3. szám alá küldi, az 1936-ban kelt borítékokat a XI. kerületbe a Horty Miklós u. 50/V. alá (Bp., 1936. M 100/399/20) címezte. A *Zsiga-Biga* megszólítást gyakran *Tekintetes*, máskor meg *Nagyságos* jelzők váltják fel. Egy Rómából küldött lapra azt írja Elek: „*Hagyja már abba azt az istentelen szokását, hogy összetépi, tűzre hajítja a kéziratát, aminek megítéléséhez tulajdonképpen nem is ért.*” (M 100/399/11) Megszólításként *Kedves Komám Uram*, aláírásként: *100 éve jó barátja Elek Artúr* olvasható. Ez a levél is bizonyítja a Birnbaum-monográfiában is megemlített alkotói barátságot, amely szerint Elek Artúr első olvasója és kritikusa volt a Móricz-kéziratoknak. A Birnbaum-monográfia több helyen is elbeszéli, hogy Elek Artúr és Móricz Zsigmond nagyon jó barátok voltak, a visszaemlékezések szerint egészen addig, amíg Móricz egy alkalommal a szerző zsidóságára utalva olyan megjegyzést tett, amit Elek nem tudott igazán megbocsátani. Móricz ismert 1931. május 1-jei Nyugatban közzétett *Az irodalom és a „faji jelleg”* című írása világosan tükrözi Móricznak a zsidósággal kapcsolatos véleményét. „Ha Elek Artúr korosztályát vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy a század elején az „áttérés”-nek vallásos meggyőződésen kívül más indító okai is lehettek. Az egyik ok pusztán gazdasági-politikai jellegű: a múlt Magyarországon előny volt kereszténynek lenni. A másik ok ennél jóval bonyolultabb; az „áttérés” a századforduló asszimilációs törekvéseinek kísérőjelensége, mellyel főleg intellektuális körökben találkozunk. Szinte az emancipáció utolsó lépése, mely a magyarrá válás teljességének elérését jelenti. Elek kortársai közül elsősorban a Nyugathoz tartozó írók számosan választották ezt az utat.”¹⁰ Ugyanitt lábjegyzetben közli Birnbaum, hogy Gellért Oszkár kötete szerint Móricz Eleket nevezte legjobb barátjának, de cikkében, hogy önmagát minden faji előítéllettel szemben igazolja, azt is megírta, hogy Elek nem magyar származású. Gellért arra is emlékszik, hogy ez fájt az írónak.¹¹ Véleménye persze nem mindig volt pozitív barátai írásairól: a *Judit és Eszterrel* kapcsolatosan – vélhetően - nem mondhatott jó véleményt, így Móricz megsértődött, a levél tanúsága szerint voltak vitáik is.

¹⁰ BIRNBAUM, *I.m.*, 22.

¹¹ A hivatkozott kötet: GELLÉRT Oszkár, *Kortársaim*, Bp., Művelt Nép, 1954, 324.

Az utolsó szó azonban szerinte az író dolga, neki kell meghoznia a végső döntést arról, mi a jó és mi a rossz kéziratában, a tehetséget láthatólag többre becsülte a jó kritikai érzéknél. „Az író-író. A kié a tehetség az az úr, a maga ura. Jó a tanács, de az isten ő maga! Az író.” (Bp. 1936. M 100/399/23). A kedves baráti levelek egyik eklatáns példája az az 1924-es keltezésű levél, amelyben ízületi bántalmakra kínál Elek enyhülést Móricznak. A levélben megjegyzi: „szegény édesanyám önmagát is... cukorba főtt (át nem szűrt) bodzával kúrálta ki az ízületi csúzból. Reggelenként éhgyomorra egy kávéskanállal kell bevenni belőle.” (Bp. 1924. M 100/399/25) Egy irodalomtörténeti esetet is megemlít Elek a Rómából írt levelében 1911. február 22-én, arról ír, hogy hallotta a Nyugat körüli vitákat, és egyúttal megköszöni a *Sárarany* kötetet. „Osvátot nem lehet cserben hagyni, a mikor Hatvanyékkal kerül szembe.” *Vallja Elek. ...*”*Mindig állítottam, - folytatja, hogy tehetséges ember, de izléstelen, tapintatlan,...: ordináré mint a parvenük. És most szerkesztői ambíciói támadnak.*” (M 100/399/7) Nem kérdés tehát, hogy a Hatvany-Osvát vitában Elek és Móricz is az új tehetségek felfedezése melletti küzdelmében Osvátot kívánta támogatni. A vitát pontosan és alaposan feldolgozta az irodalomtörténet-írás. A legendás párbajozást azonban már egy egészen korai ellentét és vitairat előzte meg. „Ismeretes, hogy Hatvanynak, a Nyugat kiadójának a szembekerülése a folyóiratot szerkesztő Osváttal, a kettejük vitájába belebevegyülő személyes mozzanatokon túl, alapvetően szerkesztéspolitikai kérdésekben gyökerezett. Hatvany a Nyugat első két évfolyamának megjelenése után, 1910-től mindinkább fokozódó elégedetlenséggel figyelte Osvát szerkesztéspolitikai gyakorlatát. Elégedetlensége alapvetően két, a folyóirat jellegét erősen meghatározó tényezővel függött össze. Egyrészt Hatvany, mint a Nyugat íróinak és műveiknek éveken át leglelkesebb propagátora (elég e tekintetben csak a Nyugat általa kezdeményezett matinéira, 1909 második felétől rendszeressé váló vidéki felolvasó körútjaira stb. utalni) a Nyugatot elsősorban a folyóiratot létrehozó írók fórumának tekintette, éppen ezért nem kevés ellenérzéssel szemlélte, hogy Osvát újabb s újabb tehetségek felfedezésének reményében egyre tágabb teret nyit a folyóirat hasábjain a kezdő írók előtt, megbontva ezzel - miként Hatvany látta - a Nyugat egységes, a modern irodalom vezető íróitól korábban kölcsönzött jellegét. De Osvát tehetség felfedező törekvéseitől Hatvany nem csupán a Nyugat jellegét féltette. A kezdő írók gyakori szerepeltetésében egyúttal a folyóiratot megteremtő írók s az általuk megvívott, akkor általában már befejezetteknek tekintett irodalmi forradalom lejáratását látta. Hatvany progresszív tudományos bázisként tekintett a folyóiraatra, fontos levelében Adynak is azt írta, hogy engedni kellene az esztétaságból, kevesebb irodalom és több élet, vallotta a mecénás báró. Az irodalomtörténet-írás Hatvanynak az 1909. június elsejei Ady-számban megjelent

Indulás című cikkéig vezet vissza kettejük ellentétének alapvető okát, majd az 1911. augusztus 1-jei számban megjelent *Irodalompolitika* című írásra is hivatkozik. Ebben az írásában Hatvany félreérthetetlenül utal Osvát gyakorlatára.¹² Egy másik levélben, amelyet egyébként Fenyő Miksának küld, szintén beszámol arról, hogyan is vélekedik a Hatvany-ügyről (1910. március 11. V. 318167/17) Egyértelműen Osvát oldalán áll. Birnbaum megemlíti egy a vitával kapcsolatos Móricz által megírt, de valami oknál fogva – nyilván jó diplomáciai érzékének köszönhetően - elküldetlen levelet, amelyet Móricz Virág talál meg apja hagyatékában, és amit a szerző *Apám regénye* című könyvében¹³ tett közzé, miszerint Móricz részletesen és baráti hangon válaszolt Elek érdeklődésére a konfliktusról. *„Budapest, 1911. február 15. (...)Az Osvát ügye bizony nem valami kellemes stádiumban van. Hatvany azt mondja, hogy ő megvette a lapot az összes előfizetőivel együtt, hát neki ez a boltja, nagyon csodálkozik rajta, hogy ebbe lehet valakinek beleszólása. Legjobban azon, hogy a termelők fellázadnak és sztrájkba lépnek, ha ő az üzletvezetőjét el akarja bocsátani. Nem hiszem, hogy ilyen egyszerűen el mondta volna valaha az álláspontját, de nyilván így érez. „Ha nem boldogul, el fogja adni a lapot!” Osvátra ez volna a legjobb. Ha annyi pénzem volna nekem, meg magának, mi ketten biztosan megvennénk. Nem igaz? Egyelőre szent a béke, (...)nem lehet tudni, mikor robban fel egyik vagy másik. (...) Nem hiszem hogy egészen primitív módon pénzkérdés lenne ez nála, inkább azt hiszem, hogy ő túlságosan sokat lévén a Hatvany körében, (ti.: Ignotus, KÁ) átvette annak az igazságait s elhitte, hogy Osvátnak „kár olyan kicsinyesnek” lenni, hogy a Karinthy versét éppen a január elsejei számban közölje s ezzel minden kritikát kihívjon a Nyugat ellen éppen akkor mikor a „Magyar Figyelő” megindul, annak a bizonyítására, hogy a „Nyugat” egy minden magyar istenekről elrugaskodott valami, tehát meg kell ölni...Efféle adatokkal illusztrálják Ők a csatát. A dolog úgy áll, hogy Hatvanyék minekutánna afféle reklámmal, amellyel a Diána krémet is világhírűvé lehetett volna tenni, kétezer előfizetőt gyűjtöttek a „Nyugat”-nak, most meg is akarják tartani a jóhiszemű publikumot. (...) Az a szomorú dolog készül, hogy az a kis, belső vállalat, amely tisztán szellemi tőkével indult, átkerül üzleti alapokra. A „Nyugat” olyan lapnak indult, amelynek nincs csak kicsi, válogatott közönsége, nem is kell hogy nagy legyen. De az történt, hogy a „Nyugat” akkora port vert fel, hogy üzletté lett...A legszomorúbb sors. Én azonban hiszem, hogy amint most pillanatnyilag el van simítva a dolog, úgy megéri abból az is, hogy az a minden szélsőséget kiegyenlítő irányzat is kifejlődjék belőle, amelyben a „Nyugat” megőriz mindent s megszerez mindent. Ernő tud engedni, s Hatvanyt rá lehet kényszeríteni,*

¹² Erről bővebben: LÁNG József írása, <http://mek.oszk.hu/05700/05715/html/15.htm>

¹³ Birnbaum is hivatkozik rá: MÓRICZ Virág, *Apám regénye*, Bp., Szépirodalmi, 1963, 132-134.

hogy engedjen. Talán húsz év múlva mindketten rájönnek, hogy a „Nyugat”-ot egymás nélkül nem is tudták volna megcsinálni olyanná, hogy...”

A Babits-levelekről

Szerzőnk az 1911-ben megjelent általa szerkesztett antológia ügyében minden költővel váltott levelet, így volt ez Babits Mihály esetében is. Több visszaemlékezés tanúsítja, hogy a szerzők közül kik voltak elégedettek és olyanok is, akik megrótták döntése miatt, hiszen saját véleményét fontosabbnak tartotta, mint a költők kérését. A források szerint Babits nem neheztelt Elek Artúrra. Egy egészen különleges kiadványból válogattam szövegeket kettejük kapcsolatáról, amely egy mini könyv sorozat részeként látott napvilágot és kereskedelmi forgalomba nem került, csupán könyvtáraknak küldtek az 1984-es kötetből. E válogatás, valamint a múzeumban őrzött kéziratok alapján igyekszem bemutatni kettejük kapcsolatát. Elek Artúr leveleinek és üzeneteinek nagy részét Török Sophie megőrizte, ezek az Országos Széchényi Könyvtár Babits-hagyatékában lelhetők meg. A válogatás a könyvtár hagyatékának számozását követi, én is erre hivatkozom.

A levelek kezdetben magázódva íródnak, kéziratok cseréjéről szólnak, baráti látogatásokról számolnak be. Elek bejáratos volt az esztergomi Előhegyi Babits-házba és gyengéd érzelmek fűzték a költő családjához is Tanner Ilonához és Babitsék örökbefogadott gyermekéhez, Ildikóhoz egyaránt. A tízes években többször szabadkozik Elek, hogy az ígért munkával képtelen elkészülni és előfordul, hogy a fordításokkal kapcsolatban sem tudja tartani a határidőt, más levelekből kitűnik, hogy Babits Dante-fordításainak részleteit is átküldte Elek Artúrnak, nyilván azért, hogy olasz nyelvi ügyekben tanácsot kérjen kedves barátjától, aki rendszeresen át is nézte a költő fordításait. Egy 1923. augusztus 23-án kelt levélben például egy Dél-Németországi utazásról hazatérve arról biztosítja Babitsot, hogy nem késlekedik tovább *„Most már munkához látok, és mihamarabb sorát ejtem a Paradiso-jának is. Késedelmemet ne tulajdonítsa közömbösségnek. Mint feladatra készülök reá, ez a magyarázata lassúságomnak.”* (Fond III/395/3, I. m., 23-25) Arquá-ból, Petrarca halálának helyéről is ír barátjának, és babérlevelet küld reneszánsz költő sírjáról, amely a település temetőjében található. *„Kedves Mihály, a petrarcai Előhegyről jövök forróságban, eltikkadtan és mélyen megindulva. Olyat, amilyent itt, már régen éreztem. Bűbájos hely. Most a sírja szomszédságából, a kis templomból küldöm szerető üdvözlétemet neked és Ilonkának.”*

(Fond III/395/26, I. m., 52.) Babits utolsó éveiben többször is segítséget kér Elek Artúrtól. 1940-ben írja: „*Kedves Artúrom, megérkezett a San Remo-i hivatalos levél. Postafordultával kérnek választ. Én sok dologban meglehetősen tanácstalan vagyok, s nagyon nagy szükségem volna tanácsaidra és segítségedre is. Nem tudnánk ma találkozni?...*” (Fond 253/30/4, I. m., 82-83.) Valamivel később olasz útjára készül, és a költőfejedelem az ifjú költői tehetségek megítélésében szó szerint élet és halál ura, aki lefordította az olasz irodalmi nyelv szülőatyjának életművét, segítséget kér néhány praktikus olasz mondat ügyében barátjától. „...*Levellem válasz lenne egy újabb San Remo-i sürgönyre, amely így hangzott: Ricevuto curriculum et telegramma ringraziovi attendovi preavvisatemi – Belloni segretario premi Sanremo. (Megkaptam az önéletrajzot és a táviratot, köszönöm, Várom, értesítsen, Belloni a San Remo-díj titkára, ford.: KÁ) Tudjuk tehát, hogy a titkárt, akinek válaszolunk, Belloninak hívják. Már most nem tudom, hogy szólítsam, eccellenza-e vagy nem? Mit gondolsz? A levélben egyébként a következőket akarnám megírni: 1. Bejelenteni, hogy 20-án indulok Budapestről és egyenesen Genovába utazom. Onnan ismét sürgönyileg fogom közölni, hogy mikor jövök ki a Rivierára és hol fogok az ünnepélyig tartózkodni? 2. Az utat betegségem miatt egyedül nem tehetem meg. Ezért magammal viszem feleségemet s valószínűleg 12 éves kislányomat is. 3. Kérem annak a közlését, hol leszek elszállásolva. San Remóban, és mikor kell odaérkezniem? 4. Kérem szíves ígéretük szerint a ceremóniák programját, lehető legsürgősebben. Különösen kérem annak közlését, hogy mely alkalmakkor kell beszélnem, s van-e valami tárgyi szempont, amelyre szavaimban vonatkozni kell? (Sajnos, betegségem csak egészen rövid beszédet enged meg.) Legsürgősebb választ, esetleges szíves útbaigazításokat kérek az utazásra, s ottani megérkezésre vonatkozólag. Arra kérlek tehát, kedves Artúr, hogy ezeket röviden és nagyon udvariasan fogalmazd meg az olaszok szájaíze szerint...*” (Fond 253/30/2, I. m., 84-89.)

A többi már publikált rövidke írás gyengéd baráti levélváltás csupán külföldről, majd Babits betegágyánál tett látogatásról is szól, néhány levelezőlap leginkább olyan esetekről tudósít, hogy Elek ugyan felment Babitsékhoz, de anélkül távozott, hogy látta volna őt, hiszen felesége tájékoztatta a költő rossz állapotáról, így csak néhány sort hagyott neki hátra.

Elek a Nyugatban és máshol is sokat írt Babitsról *Magántudósok* (1912. II., 619-621.) *Babits Mihály és Dantéja* (Nyugat 1924. I., 499-500), *Az új magyar irodalom egy olasz folyóiratban* (Nyugat, 1926 I., 170), *Indiszkreció az irodalomban* (Nyugat 1927. I., 452-453), *Babits Mihály negyedszázada* (Nyugat 1928. IV. 778-782.), *Babits Mihály Dante-kommentárja* (Nyugat 1930. I. 396-397.), *Nem az öregek felelősek, hanem a fiatalok* (Újság 1935. április 21., 6.1.), *Il figlio di Virgilio Timár* (Nyugat 1939. II. 259.), *Babits Mihály,*

1941. augusztus 4. (Újság 1941. augusztus 6.3), *Babits Mihály és kortársai* (*Babits Emlékkönyv*, 231-234) *Babits Mihály évfordulója* (Újság 1942. augusztus 4.6).

Réti-levelek a Magyar Nemzeti Galériában

Réti István (1872-1945) festő, művészeti író, 1941-ben Baumgarten-díjat kapott. Birnbaum monográfiájában többször is említést tesz Rétiről és Vajda Miklós is hivatkozik a levelezésükre *A platánsor Előszavában*: „A Magyar Nemzeti Galéria adattára száznál több levelét és képeslapját őrzi egy dossziében. Ezeket mind egyik legjobb barátjának, Réti Istvánnak, a kiváló nagybányai festő-írónak küldte. Megható, férfiasan szemérmes és tartózkodó, mégis mély barátság volt a kettejüké. Egy életen át magázták egymást, bizonyára azért, hogy minden ellágyulást, minden férfiatlan gesztust eleve elkerüljenek. Nem lehet meghatottság nélkül olvasni Eleknek azokat a lapjait és leveleit, amelyeket Olasz-, Német-, Francia- és Spanyolországból küldözgetett Rétimek.”¹⁴ Az 1939 és 44 között született írások közül néhányat válogattam a levelezésről szóló fejezetbe, mert segítenek megérteni Elek tettét, a faji megkülönböztetés okozta öngyilkosságát. 1939. január 20-án némi iróniával illeti saját korát, amely szerinte az olasz reneszánsz politikával mutat rokon vonásokat. „*Nyakig, fülig, sőt azon is túl Petrarca-ba merültem. Más kor, mint Imrédyé, de azért – akármilyen kísértetiesen hangzik is – rokon vonásokat fedeztem föl a kettő között. Bizonyára azért, mert ember és ember, kiváltképpen pedig bestiális ember és ember között nem nagy a különbség, akármilyen korból való is.*” (7301/1955) Az embertelen-bestiális Magyarországon halála előtt több évvel sem találta helyét, erről tanúskodnak elsősorban a levelek.

1940. június 14-én egy Babitsnál tett látogatásról számol be. „*Babitsnál tegnap jártam. Még mindig a János-szanatóriumban fekszik. Roppant sokat szenvedett. De tegnap épp jó napja volt és olyan jól érezte magát, amilyennek már nagyon rég nem. Abbahagyták az orron át való táplálást. 3 kilónyit hízott tőle, most újra a nyeléssel próbálkozik. Úgy látszik, hogy jobban sikerül, mint annak előtte.*” (7308/1955) Ezek a rettenetes kezelések, mint tudjuk sokat nem segítettek Babitson és még több mint egy hosszú fájdalmas esztendő állt a költő előtt, egészen a Siesta Szanatóriumban 1941. augusztus 4-ére virradó éjszakáig, Babits haláláig. A következő levél tehát már temetéséről és a Nyugat megszüntetéséről beszél 1941. augusztus 30-ki dátummal, érdekessége, hogy név szerint is megemlíti azokat, akik a folyóirat

¹⁴ VAJDA Miklós, *Előszó = Uő., A platánsor...*, 9.

befagyasztása ügyében illetékesek voltak. „... úgy emlékszem, hogy Babits temetésén beszéltem útrakelési szándékomról (...) Bizonyára olvasta, hogy a Nyugat megszűnt. Engedélye Babits nevére szól, és nem voltak hajlandók azt Illyés Gyulára átruházni. A Nyugatnak még az emlékét is ki akarnák irtani.” A levélben Elek megemlíti egy Dulin Elek nevezetű egyént, aki a minisztérium sajtóosztályán dolgozik, és semmiféle kompromisszumot nem tűr. „Mindössze arra hajlandók nagy kegyesen, hogy Illyésnek új folyóirat indítására adjanak engedelmet. Címének megváltoztatásába is beleszóltak. Illyés a „Hűség” címet ajánlotta számos más indítványa után. A válasz ez a gúnyos kérdés volt: Hűség?-Kihez? Hatv-hoz, F. Maxihoz, Ignotushoz? A „Ny” szerintük szabadkőműves-zsidó propagandacsináló volt, semmi egyéb. Ady, Móricz, Babits és egész dicsőséges nemzedékük nem számít a politika bolondjának. Végezetül abban maradtak, hogy Magyar Csillag lesz a címe.” (7303/1955) Az 1944-ből megmarad írások szerint (1944. április 14. péntek) tavasszal már minden barátjáért aggódik, Fülep bujkálásáról is ír a festőnek, aki üzent neki, tehát él. Bombázásokról, riadókról számol be és arról, hogy április 5. óta nem hagyja el a lakást, csak ha borbélyhoz, vagy a postára kell mennie. „Az égből is látszik egy jó darabka” (7311/1955)

A legszomorúbb és egyben a történelmi hitelesség okán rettenetesen megrázó kordokumentumnak is tekinthető az a levél, amelyet Elek Artúr öngyilkossága előtt nem sokkal vetett papírra. „*I sárgacsillagos biciklisfiúnak nyitottam ajtót. Ezt az írást hozta. Utasítás Felsőbb parancs folytán felhívjuk, hogy holnap, azaz 1944. április 25-én, kedden reggel 9 órakor Bp. VIII. Röck Sz. – u. 25. szám alatt az ottani hatóságnál személyesen jelentkeztek. Saját érdekében hozzon magával*

1 takarót

3 váltás fehérműt

2 rend felsőruhát

2 pár cipőt

1 csajkát, v. fazekat, v. lábost,

evőeszközt 1 evőkanalat

1 fémpoharat

Továbbá háromnapi ételmezt. Személyi poggyászának súlya 50 kg-ot nem haladhat meg. A jelentkezés elmulasztása a mulasztásra nézve a legsúlyosabb következményeket vonja maga után.

Bp., 1944. ápr. 24. A Magyar Zsidók Központi Tanácsa.

Most hétfő du. 1 óra.

Hogy ez a parancs mit jelent, nem kétséges. Isten vele, drága Pista, csókolja meg helyettem a Méltóságos Asszony kezét.

A biciklista fiú, úgy tudja, hogy a németek kész listája alapján jár el a Bizottság. Az elmúlt héten éjnek idején 400-nál több embert hurcoltak el. Ölel Artúr” (7312/1954.)

Elek a lövéstől nem halt meg azonnal, a golyó koponyáján keresztül haladva Tasso egyik kötetébe fúródott és a kórházban vesztette életét. Birnbaum Gellért Oszkár szavaival számol be az író haláláról: „A legelső író-mártírja volt a fasizmusnak. Előző nap, hogy sárga csillagot kényszerítettek a mellére, fölkeresett a lakásomon. Akkor utoljára találkoztam vele. Arra kért, hogy ezentúl már én keressem fel őt, mert azzal a megbélyegző folttal nem teszi többé a lábát az uccára. És másnap, amikor ő is behívót kapott a többi megbélyegzettel a Röck Szilárd- utcába, agyonlőtte magát. Hoffmann Edit a Szépművészeti Múzeum aligazgatója s Eleknek holtáig jóbarátja, rohant el hozzánk a szörnyű hírrel.”¹⁵

Elek Artúr, ahogyan más ismert írók, költők és művészek, élhetett volna azzal a lehetőséggel, amellyel jó néhányan megmenekültek a haláltáboroktól. Ők ugyanis alázatos hangú levélben fordultak Horthyhoz, de Elek erre nem volt hajlandó. A Nyugat utolsó éveiben már ritkán szerepelt írásaival, a folyóirat megszűnte után Illyés hangsúlyozottan kérte, hogy dolgozzon tovább, de a Magyar Csillag első évfolyamában semmi sem jelenik meg tőle, csak később jelentkezik néhány kisebb írással, bírálattal. A Röck Szilárd utcai gyűjtőhelyre kapott behívó kézhezvételének persze nemcsak zsidó származása volt az oka, Birnbaum megemlíti azt a bizonyos Kolozsvári Borcsa Mihály fasiszta sajtófőnököt, akit a források szerint később kivégeztek, aki már régóta nem kedvelte Elekét az Eszterházy-kiállítást támadó cikke miatt. 1944-ben Illyés verset írt *E. A. halálára* címmel.

„Nem ember, hanem csak az emberek/Az aljasság fagy-szele ölte meg./Kik megtagadták, romlott magyarok/S romló zsidók, kiket megtagadott./Mert megtagadott mindenkit, csak őt/Magát nem, akit most büszkén megölt./Elvitte lényét tisztán, kényesen,/Nem hagyott munkát hóhéréra sem!//Mi játszunk tovább, íme hogy szakad/A fésűs zápor, fésülted hajad./Törülközz a nap keszkenőibe./Vár téged is a föld korgó bele./Legyen erőd, hogy az örök mocsár/förtelmeibe tisztálkodva szállj./Fényesen, frissen, égre a fejed,/A többi gondja úgysem a tied./Ezt gondolom: s ez, ennyi csak amit halála után a férfi tanít?/Élet, halál nem okulásra van!/Siratni tán. – Bár az is hasztalan.”

¹⁵ Idézi Birnbaum, *I. m.*, 24.

